

Rozwój przestrzenny ośrodków miejskich powstałych w warunkach kapitalistycznej industrializacji (na przykładzie Katowic)

Spatial growth of urban centers established in the process of capitalist industrialization (the example of Katowice)

Alan Mandal

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi
ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec
e-mail: alen.mandal@gmail.com

Zarys treści: W artykule przedstawiono uwarunkowania historyczne, społeczne, ekonomiczne i morfologiczne rozwoju przestrzennego na obszarze dzisiejszych Katowic. Treść zaprezentowano odnosząc się do pięciu wyznaczonych okresów historycznych: przedlokacyjnego (do 1865 roku), początków organizmu miejskiego (1865–1922), stolicy autonomicznego województwa śląskiego (1922–1945), PRL-u (1945–1989) i transformacji ustrojowej (po 1989 roku). Podkreślono fundamentalny wpływ industrializacji kapitalistycznej w XIX w. na powstanie miasta i późniejszy jego rozwój przestrzenny.

Słowa kluczowe: rozwój przestrzenny, Katowice, industrializacja

Abstract: A classic example of a city established during a period of capitalist industrialization in the second half of the 19th century is the city of Katowice. The city of Katowice was created by merging multiple and usually small neighboring towns (industrial towns, workers' communities, villages) originating in different historical periods as well as social, economic

and environmental contexts (Szajnowska-Wysocka, Kulesza 2007) (fig. 1–2). The spatial growth of settlements in the general area of the present-day city of Katowice was originally determined by the decisions of local owners of industrial concerns, development of railway infrastructure, and some natural factors necessary for the development of industry: natural resources, terrain and access to water. When Poland regained its independence after World War I, the city began to grow spatially thanks to a number of key government decisions. These included the arrival of new industries, construction of new housing estates, and the incorporation of adjacent towns (fig.3). This same type of growth also followed World War II. Poland's post-1989 political transformation, industrial restructuring, globalization, and changes in the preferences and lifestyles of the population have forced further changes in the city. These include the revitalization and degradation of brownfield sites, new directions in housing development, key transportation investments, increased commerce, and new services.

Keywords: spatial growth, Katowice, industrialization

Klasycznym przykładem ośrodka miejskiego powstałego w warunkach kapitalistycznej industrializacji drugiej połowy XIX w. są Katowice. Organizmy miejskie powstałe w takich warunkach charakteryzują się tworzeniem tkanki miejskiej przez zrastanie i łączenie wielu (zazwyczaj niewielkich) sąsiednich jednostek osadniczych (osad przemysłowych, kolonii robotniczych, osiedli, a także jednostek o charakterze wiejskim), powstałych w różnych okresach historycznych, warunkach społeczno-gospodarczych oraz naturalnych (Szajnowska-Wysocka, Kulesza 2007).

Okres przedlokacyjny (do 1865 roku)

Początki osadnictwa na obszarze współczesnych Katowic sięgają XIII w. Do tego czasu tereny te pozostawały najprawdopodobniej bezludne i pokryte w całości gęstym lasem. Dopiero pod koniec XIII w. przybyli tu osadnicy, karczując pierwsze połacie lasów. Nie są jednak bliżej znane okoliczności, w jakich to nastąpiło. Obecne znane są tylko wzmianki o poszczególnych wsiach i osadach, które w późniejszych okresach weszły w skład terytorium obecnego miasta (Szaflarski 1978). W dokumencie księcia raciborskiego z 1287 roku odnotowuje się istnienie rozległej wsi Uniczowy, która u schyłku średniowiecza podzieliła się na trzy mniejsze: Podlesie, Piotrowice i Zarzeczce (ryc. 1). Następnie dokument księcia bytomskiego z 1299 roku wymienia obecną dzielnicę miasta – Dąb, jako część parafii chorzowskiej. Przeszło pół stulecia później książę opawsko-raciborski Mikołaj w dokumencie

darowizny z 1360 roku wskazuje kolejne wsie, będące dziś dzielnicami Katowic: Bogucice, Ligotę, Roździeń, Szopienice i Załęże (ryc.1). Kilkadziesiąt lat później, w 1397 roku, w dokumentach kurii biskupiej w Krakowie po raz pierwszy pojawia się nazwa osady kuźniczej – Kuźnica Bogucka (ryc. 1.) – będącej załącznikiem powstałego nieomal 500 lat później miasta (Starnawska 1990).

Po okresie pierwszej kolonizacji obszaru (dokumenty z początku XV w. przytaczają nazwy kolejnych współczesnych dzielnic Katowic: Brynowa i Dąbrówki Małej) (ryc. 1.), w II poł. XV w. na ziemiach Górnego Śląska nastąpił kryzys – większość wsi wymienianych w starych dokumentach opustoszała. Przyczyną wyludnienia były najprawdopodobniej najazdy husyckie, jednak mimo tego, iż wsie zostały opuszczone, ich nazwy nie znikły, ponadto były wciąż przedmiotem transakcji handlowych (Barciak 1996, 2002, Rzewiczok 2006). Końcem XV w. nastąpiło ożywienie obejmujące południową część obecnych Katowic, jednak północne tereny nadal pozostały opuszczone. Trwały i stopniowy rozwój całego terenu obecnego miasta nastąpił dopiero w II poł. XVI w. gdy Górny Śląsk dostał się we władanie pruskiej dynastii Hohenzollernów, a od 1552 roku znajdował pod bezpośrednimi rządami monarchów austriackich – Habsburgów. Zakładano wówczas nowe wsie oraz osady rolnicze i kuźnicze – Panewniki, Wymysłów i Karbowa (ryc. 1). Jeszcze silniejsza intensyfikacja osadnictwa nastąpiła w XVII w. – powstało w owym czasie aż 12 jednostek osadniczych: Koszutka, Wełnowiec, Muchowiec, Obroki, Sośnina, Kokociniec, Ochojec, Dąbrowa, Zaopusta, Janów, Kostuchna i Murcki (ryc. 1). Do końca XVII wieku rozwój przestrzenny postępował tylko na północy i południowym zachodzie dzisiejszych Katowic. Dopiero na przełomie XVII i XVIII w., pokryty w całości lasem, południowo-wschodni teren został w niewielkim stopniu skolonizowany (Barciak 1996) (ryc. 1).

Wraz z rozpoczynającą się w Anglii w XVIII w. rewolucją przemysłową, na obszarze dzisiejszych Katowic zaczęły powstawać pierwsze osady, których istnienie można wiązać w dużej części z pozarolniczymi zajęciami ich mieszkańców. Były to usytuowane na północy obecnego miasta Katowicka Hałda, Załęska Hałda i Szabelnia (ryc. 2). Wkrótce z początkiem XIX w. rozpoczął się proces industrializacji na Górnym Śląsku, w skutek czego poszczególne jednostki osadnicze zaczęły przeżywać wzmoczony rozwój przestrzenny i gospodarczy. Zakładano pierwsze zakłady przemysłowe, zmianom ulegała również zabudowa. Efektem tych przemian były

przekształcenia poszczególnych wsi i osad rolniczych w osady przemysłowe (ryc. 2). Ponadto powstawały kolonie robotnicze, budowane w sąsiedztwie zakładów przemysłowych, na potrzeby których były tworzone (tzw. budownictwo patronackie). Uprzemysłowienie objęło w owym czasie tylko północne obszary obecnych Katowic. Znajdowały się tam wszystkie jednostki osadnicze, przekształcające się wówczas w osady przemysłowe (ryc. 2).

Przełomowe znaczenie dla późniejszego rozwoju przestrzennego, gospodarczego i politycznego (administracyjnego) Katowic miały działania Franza Wincklera – jednego z największych prywatnych górnośląskich przemysłowców – który dokonał w 1841 roku przeniesienia zarządu swoich dóbr do niewielkiej w owym czasie wioski Katowice. Jego zarząd był pierwszym organem administracji przemysłowej i załącznikiem funkcji dyspozycyjnej przyszłego miasta. W następnych latach dopełnił on starań o zmianę projektów budowy linii kolejowych, omijających dotąd Katowice, efektem czego było poprowadzenie przez ten teren pierwszej z nich już w 1846 roku. Odtąd Katowice stały się ważnym węzłem komunikacyjnym i ośrodkiem administracyjnym (Długoborski 1976, Szaflarski 1978, Starnowska 1990, Gwosdz 2004, Rzewiczok 2006).

Okres początków organizmu miejskiego (1865–1922)

W 1865 roku Katowice otrzymały prawa miejskie. Początkowo miasto rozwijało się wzdłuż doliny Rawy, zajmując obszar między rzeką a torami kolejowymi. Wytyczono tam dwa place połączone ze sobą ulicą centralną, od której odchodziły ulice poprzeczne. Ulicą centralną była dzisiejsza 3 Maja, która łączyła Rynek i Plac Wolności. Na placach zbiegały się ulice łączące miasto z innymi jednostkami osadniczymi. W centralnej części miasta powstały obiekty usługowe i handlowe. Przestrzeń między ulicami wypełniały budynki mieszkalne, wille i kamienice czynszowo-handlowe (Starnowska 1990, Rzewiczok 2006). Na przełomie lat 60. i 70. XIX w. zaczęto rozbudowę miasta w kierunku wschodnim, gdzie wcześniej znajdowały się zabudowania wiejskie Kuźnicy Boguckiej. W miarę rozwoju miasta, od lat 80. XIX w. tkanka miejska coraz bardziej wypełniała teren między rzeką a torami kolejowymi. Możliwości rozwoju miasta w kierunku północnym stały się zatem ograniczone. Znajdował się tam staw hutniczy oraz budynki przemysłowe

i folwarczne. Spowodowało to konieczność wykorzystania terenów po południowej stronie torów kolejowych. Główne nasilenie ruchu budowlanego przypadło na lata 1890–1914. W tym czasie zabudowa mieszkalna i usługowa zajęła już cały teren pomiędzy torami kolejowymi a Rawą. Ponadto znacznie rozwinęła się zabudowa na południu. Tereny przemysłowe zajmowały już tylko północne i południowe krańce miasta, a staw kuźniczy został prawie całkowicie osuszony (Starnowska 1990).

Od tego momentu dalsze inwestycje przemysłowe odbywały się poza granicami ówczesnego miasta, na pozostałych terenach wchodzących obecnie w skład Katowic. Mimo pewnego zastoju w górnictwie i hutnictwie, budowano wiele innych zakładów przemysłowych: gazownie, wytwórnie impregnacyjną, tartak, młyn parowy, browary, fabrykę wozów, odlewnie miedzi i brązu, cegielnie, fabrykę mydła, wyrobów chemicznych, pieców, butów. Przy fabrykach powstawały kolejne kolonie robotnicze: Nikiszowiec, Giszowiec, Kolonia Wysockiego, Nowy Czekaj, Dobra Myśl, Boże Dary (ryc. 2). Około 1920 roku północne i wschodnie tereny współczesnych Katowic były już w całości zindustrializowane, tylko południowo-zachodni obszar zachował jeszcze rolniczy charakter (ryc. 2).

Okres stolicy autonomicznego województwa śląskiego (1922–1945)

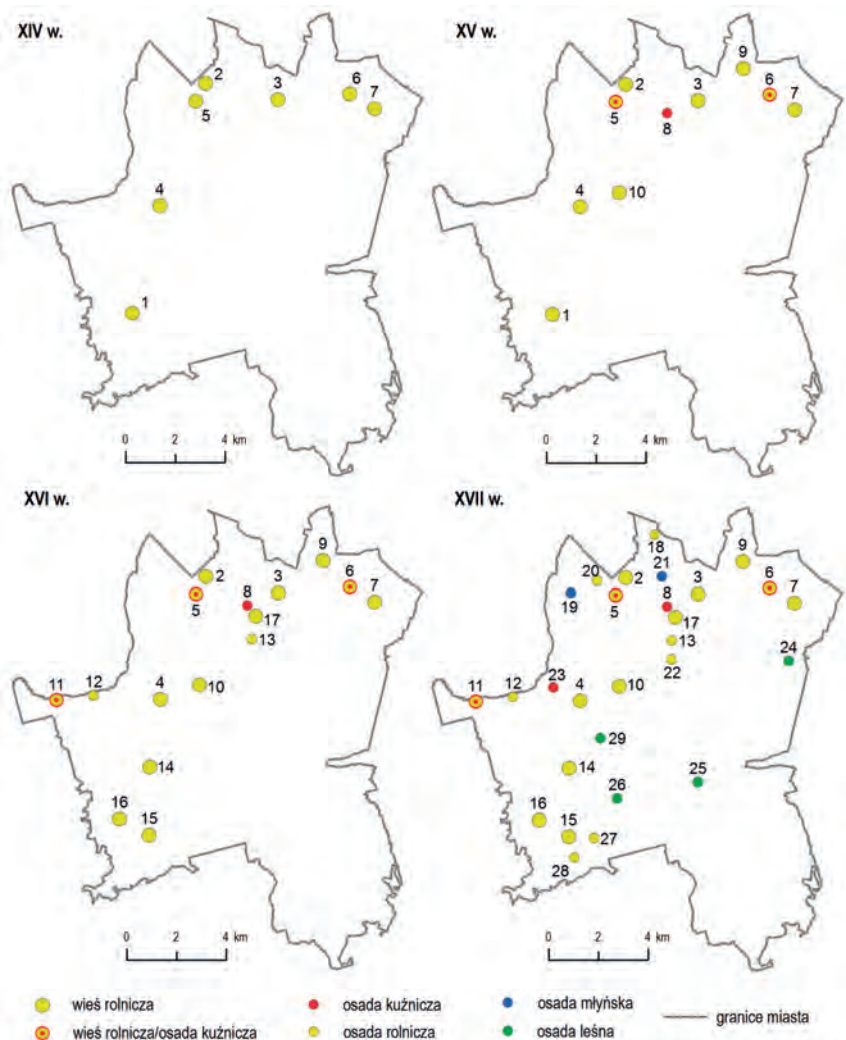
Katowice po I wojnie światowej zostały włączone w granice państwa polskiego, a w 1922 roku uzyskały status stolicy autonomicznego województwa śląskiego. W celu przystosowania miasta do nowej funkcji, zaistniała potrzeba jego dalszej rozbudowy. W południowej części śródmieścia, na niezabudowanych do tej pory terenach, wzniesiono szereg gmachów instytucji i innych obiektów użyteczności publicznej oraz budynki mieszkalne dla ich pracowników. W granicach miasta zaczynało jednak brakować terenów budowlanych, konieczne zatem stało się poszerzenie jego granic. W 1924 roku inkorporowano sąsiadujące z miastem jednostki osadnicze, wchodzące wówczas w skład następujących gmin: Bogucice, Zawodzie, Załęże, Dąb i Ligota (ryc. 3). W południowych dzielnicach rozpoczęto budowę osiedli willowych oraz małych domów mieszkalnych. Z powodu szkód górniczych, możliwości rozwoju budownictwa mieszkaniowego w północno-wschodnich i północno-zachodnich dzielnicach okazały się mocno ograniczone – w związku

z tym zdecydowano się lokalizować w tej części miasta przede wszystkim zakłady przemysłowe (Długoborski 1976, Szaflarski 1978, Starnowska 1990, Rzewiczok 2006).

Okres PRL-u (1945–1989)

Powojenny okres rozwoju Katowic cechuje się zasadniczymi zmianami we wszystkich dziedzinach życia miasta, w tym również w jego rozwoju przestrzennym. W początkowych latach okresu budowano głównie niewielkie osiedla mieszkaniowe oraz obiekty dla nowo powstających instytucji i zakładów przemysłowych. Ponadto dokonywano modernizacji starej dziewiętnastowiecznej zabudowy mieszkaniowej. Począwszy od przełomu lat 60. i 70., aż do końca lat 80. inwestycje nabrały znacznie większego rozmachu – powstawały zarówno duże zakłady przemysłowe, jak i wielkie osiedla mieszkaniowe, tzw. blokowiska. Wybudowano wówczas 27 takich zespołów mieszkaniowych. Z największym Osiedlem Tysiąclecia, którego liczba mieszkańców wyniosła 24 tys. Liczba mieszkańców 5 pozostałych osiedli przekraczała 10 tys. mieszkańców, 4 liczyły od 5 do 10 tys., 5 – od 3 do 5 tys., w pozostałych 12 – od 1 do 3 tys. mieszkańców.

W okresie tym wielokrotnie dokonywano inkorporacji sąsiednich terenów Katowic. Najpierw w 1951 roku wcielono: Wełnowiec, Józefowiec, Panewniki, Piotrowice i Ochojec (ryc. 3). Następnie w 1960 roku podjęto decyzję o włączeniu Szopienic, które w latach 1951–1960 posiadały prawa miejskie (w skład owego miasta wchodziły wówczas następujące jednostki osadnicze: Szopienice, Roździeń, Dąbrówka Mała, Janów, Nikiszowiec, Giszowiec oraz wiele okolicznych kolonii robotniczych i mniejszych osad) (ryc. 3). Ponownej inkorporacji dokonano w 1968 roku – niewielkie tereny należące do Chorzowa przeznaczono pod budowę wspomnianego Osiedla Tysiąclecia (ryc. 3). Ostatnie zmiany granic miały miejsce w 1975 roku – przyłączono identyfikujące się w latach 1967–1975 ze statusem miasta Murcki i Kostuchnę. Warto dodać, że w skład tej drugiej wchodziło m.in. Podlesie i Zarzecze (Długoborski 1976) (ryc. 3).

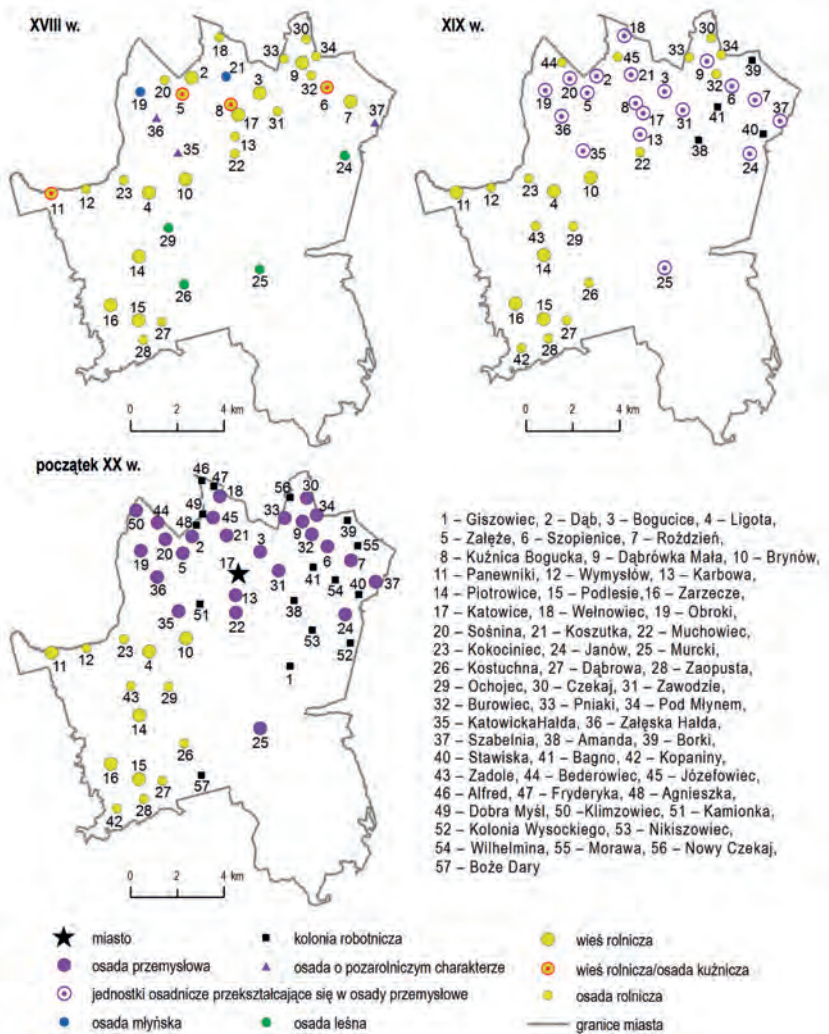
1 – Uniczowy, 2 – Dąb, 3 – Bogucice, 4 – Ligota, 5 – Zależże, 6 – Szopienice, 7 – Roździeń, 8 – Kuźnica Bogucka, 9 – Dąbrówka Mała, 10 – Brynów, 11 – Panewniki, 12 – Wymysłów, 13 – Karbowa, 14 – Piotrowice, 15 – Podlesie, 16 – Zarzeczce, 17 – Katowice, 18 – Welnowiec, 19 – Obroki, 20 – Sośnina, 21 – Koszutka, 22 – Muchowiec, 23 – Kokociniec, 24 – Janów, 25 – Murcki, 26 – Kostuchna, 27 – Dąbrowa, 28 – Zaopusta, 29 – Ochojec

Ryc. 1. Rozwój przestrzenny osadnictwa na obszarze dzisiejszych Katowic w okresie od XIV w. do XVII w.

Fig. 1. Spatial growth of the city Katowice in the period from the 14th to the 17th centuries

Źródło: opracowanie własne na podstawie Szaraniec (1980), Chmielewska (2009, 2011).

Source: author's own work based on Szaraniec (1980), Chmielewska (2009, 2011).

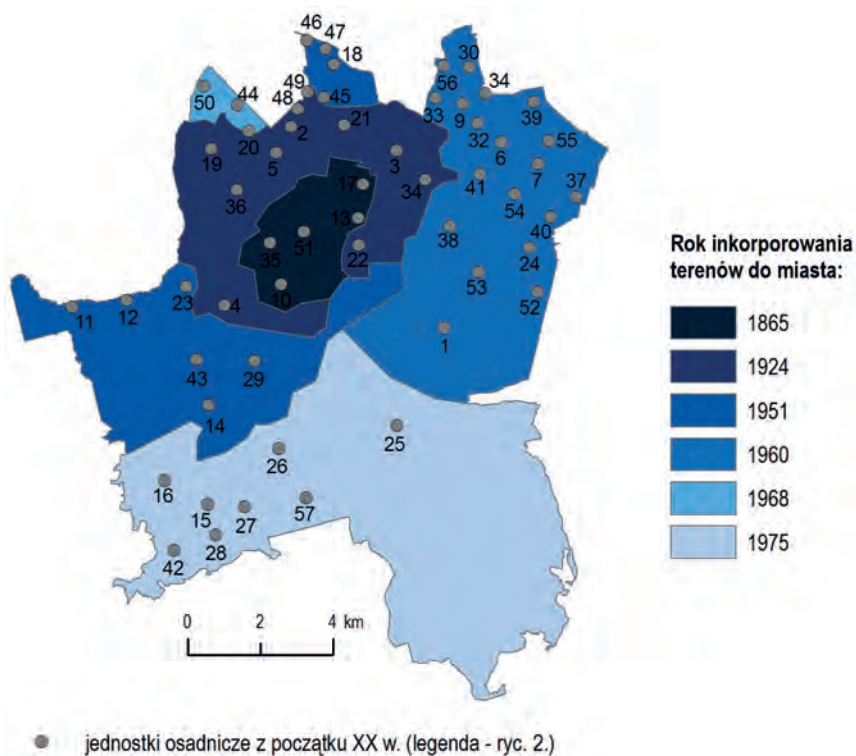

Ryc. 2. Rozwój przestrzenny osadnictwa na obszarze dzisiejszych Katowic w okresie od XVIII w. do początku XX w.

Fig. 2. Spatial growth of settlements in the area of the modern city Katowice in the period from the 17th to the early 20th centuries

Źródło: opracowanie własne na podstawie Szaraniec (1980), Chmielewska (2009, 2011).

Source: author's own work based on Szaraniec (1980), Chmielewska (2009, 2011).

Ryc. 3. Rozwój terytorialny miasta Katowice (1865–1975 r.)

Fig. 3. Spatial growth of the city of Katowice (1865–1975)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Szaraniec, Złoty (2006).

Source: author's own work based on Szaraniec and Złoty (2006).

Okres transformacji ustrojowej (po 1989 roku)

Od 1989 roku nastąpiły zmiany w przestrzeni miejskiej Katowic, związane z transformacją systemową i sytuacją gospodarczo-społeczną w kraju i na świecie. Najważniejsze z nich to degradacja terenów przemysłowych w północnych dzielnicach miasta, powstawanie osiedli domów jednorodzinnych „szeregowców” i „apartamentowców” (w szczególności w południowo-zachodnich dzielnicach), powstawanie wielu nowoczesnych budynków usługowych (w szczególności w Śródmieściu i sąsiadujących z nim dzielnicach), otwieranie sklepów wielkopowierzchniowych przy głównych arteriach drogowych miasta, a także rewitalizacja terenów poprzemysłowych kopalni „Gottwald” i „Katowice”.

Obecnie w Katowicach planuje się kolejne zmiany w przestrzeni miejskiej. Do najistotniejszych z nich należą: przebudowa Rynku, ulic Korfatego i 3 Maja, dokończenie budowy nowego dworca kolejowego, rozbudowa dróg, dalszą rewitalizacja terenów poprzemysłowych, modernizację linii tramwajowych.

Wnioski

Reasumując, geneza powstania ośrodka miejskiego Katowic oraz późniejszego jego rozwoju przestrzennego i terytorialnego powiązana jest ściśle z procesami industrializacji kapitalistycznej i industrializacji socjalistycznej. Ośrodek ten tworzył się w wyniku tych procesów od niespełna 150 lat, przez zrastanie i łączenie wielu sąsiednich jednostek osadniczych, powstałych w różnych okresach historycznych – począwszy od wsi i osad wiejskich zakładanych w okresie od XIV do XIX w., przez szereg osad przemysłowych i kolonii robotniczych z przełomu XIX i XX w., kończąc na osiedlach mieszkaniowych z II poł. XX w.

Skala i kierunek rozwoju przestrzennego osadnictwa w okresie kapitalistycznej industrializacji spowodowane były głównie decyzjami ekonomicznymi i lokalizacyjnymi właścicieli wielkich koncernów przemysłowych, stosunkami własnościowymi, rozwojem linii kolejowych, węzłowym położeniem komunikacyjnym, centralnym usytuowaniem w okręgu przemysłowym, a także czynnikami przyrodniczymi, niezbędnymi do rozwoju przemysłu, takimi jak: bogactwa naturalne, ukształtowanie terenu oraz dostęp do wody. Powyższe czynniki znacząco

wpłynęły na powstanie w 1865 roku miasta oraz na późniejszy wyjątkowo rychły wzrost jego rangi – już na początku XX w. Katowice (po Gliwicach i Bytomiu) stały się jednym z najbardziej znaczących ośrodków Górnego Śląska (Gwosdz 2004). Kapitalistyczna industrializacja doprowadziła także do istotnych przemian w zabudowie poszczególnych wsi i osad (w szczególności w północnej części obecnego miasta), a także do powstania wielu nowych osad przemysłowych i kolonii robotniczych. Wielokrotnie występowało zjawisko sukcesji funkcjonalnej – w miejsce zabudowy wiejskiej powstawała zabudowa miejska i patronacka, a na sąsiednich, niezagospodarowanych terenach (lasach, polach i łąkach) budowano kolejne zakłady przemysłowe (w szczególności kopalnie oraz huty cynku i żelaza) oraz osiedla robotnicze.

Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości po I wojnie światowej, a następnie w okresie industrializacji socjalistycznej, rozwój przestrzenny miasta zaczął być warunkowany głównie przez szereg decyzji i działań na szczeblu rządowym, m.in. poprzez zwiększenie rangi miasta (nadanie miastu statutu stolicy autonomicznego województwa śląskiego oraz inwestycje naukowo-kulturalne), inkorporację sąsiednich terenów, lokalizację konkretnych zakładów przemysłowych i budowę dużych osiedli mieszkaniowych. Następowały dalsze etapy sukcesji – tkankę wiejską lub starą zabudowę przemysłową i patronacką zastępowano większymi inwestycjami mieszkaniowymi, przemysłowymi lub rekreacyjnymi. Przemiany poszczególnych jednostek osadniczych ściśle związane były z rozwojem terytorialnym miasta, który postępował kolejno w kierunkach zachodnim, południowo-zachodnim, wschodnim i południowym (ryc. 3). Tereny przyłączane do Katowic jako pierwsze charakteryzowały się największą skalą tych przemian, natomiast obszary włączane jako ostatnie najmniejszą, w wielu przypadkach zachowując swoją funkcję pierwotną, np. rolniczą.

Transformacja ustrojowa, restrukturyzacja przemysłu, postępująca globalizacja i związana z nią zmiana preferencji i trybu życia ludności wymusiły trwające do dziś procesy zmian w przestrzeni miasta, tj. rewitalizację lub degradację terenów poprzemysłowych, nowe kierunki w budownictwie mieszkaniowym oraz duże inwestycje transportowe i handlowo-usługowe.

Bibliografia

- Barciak A., 1996, *Osadnictwo i jego uwarunkowania na terenie Wielkich Katowic w okresie od XVIII do XVIII wieku*, Muzeum Historii Katowic, Katowice.
- Barciak A., 2002, *Problemy osadnictwa na terenie współczesnych Katowic do czasów industrializacji*, Instytut Górnośląski, Katowice.
- Chmielewska M., 2009, *Osiedla i kolonie robotnicze w Katowicach – identyfikacja rozmieszczenia i stan zachowania*. Acta Geographica Silesiana, z. 6. WNoZ UŚ, s. 9–14.
- Chmielewska M., 2011, *Historyczne osady we współczesnych granicach Katowic* [w:] S. Sitek (red.), „Stare i nowe” problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej, z. 2, PTG Oddział Katowicki, WNoZ UŚ, Sosnowiec, s. 143–163.
- Długoborski W. (red.), 1976, *Katowice i ich dzieje na tle regionu*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Gierlotka S., 2005, *Uniczowy: kalendarium historii południowych dzielnic Katowic: Kostuchna, Ochojec, Piotrowice, Podlesie, Zarzecze*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.
- Gwosdz K., 2004, *Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej. Przypadek Górnego Śląska (1830–2000)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Rzewiczok U., 2006, *Zarys dziejów Katowic 1299–1990*, Muzeum Historii Katowic, Katowice.
- Starnawska J., 1990, *Dzieje Katowic (1299–1945)*, Muzeum Historii Katowic, Katowice.
- Szaflarski J. (red.), 1978, *Katowice 1865–1945: zarys rozwoju miasta*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.
- Szajnowska-Wysocka A., Kulesza M., 2007, *Studia społeczne i przestrzenne ośrodka przemysłowego (na przykładzie Sosnowca)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szaraniec L., 1996, *Osady i osiedla Katowic*, „Artur”: PHU „Tacom”, Katowice.
- Szaraniec L., Złoty A., 2006, *Narodziny miasta Katowice*, Drukarnia Archidiecezjalna, Katowice.

